

A második gazdaság Magyarországon

Az alábbi szöveg a genfi Dies Academicus Hungaricus keretében, előadásként hangzott el, 1983. június 18-án.

A második gazdaság több szempontból határolható körül. A lehetséges szempontok közül a két legfontosabbra szorítokozom. előadásomban. Az egyik a nyilván tartott és nyilván nem tartott, a regisztrált és a nem regisztrált gazdaság megkülönböztetése. E szempontból az első gazdaság keretébe tartozik mindaz, amit a különböző országok statisztikai és adóhivatalai és más hivatalai nyilvántartanak, a második gazdasághoz pedig mindaz, amit nem tartanak nyilván. E megközelítésben a második gazdaság rejtett gazdaság. Igen jól használható nemzetközi összehasonlításokban, amikor is teljesen mindegy, hogy nyugati vagy keleti gazdaságokról van-e szó. A második szempont az állami és a magán-szektor megkülönböztetése. Az ún. szocialista országok viszonylatában ez a megkülönböztetés fontosabb az előbbinél.

Néhány példa világíthatja meg a két szempont keveredését. A Magyarországon dolgozó kisiparos tevékenysége teljes egészében a magánszektorhoz tartozik, tehát az egyik említett szempont szerint egészében a második gazdaság részét alkotja. Ha viszont a másik szempontot alkalmazzuk, akkor arra kell gondolni, hogy a kisiparos

tevékenységének egyik részét bejelenti, azt nyilvántartják, s az után adózik. Tevékenységének másik részét azonban kénytelen eltitkolni, mert ha ezt nem teszi, nemcsak gyarapodni, hanem még megélni sem tud. A regisztrált / nem regisztrált megkülönböztetést alkalmazva tehát tevékenységének egyik fele az első, második fele a második gazdaság keretébe tartozik. Ugyanez érvényes az egyénileg gazdálkodó parasztokra is. Valamivel, de nem sokkal bonyolultabb eset az ún. szakszövetkezeteké. Ezek a szakszövetkezetek elvileg a termelőszövetkezetek sajátos változatai. A valóságban azonban tagjaik egyénileg gazdálkodó parasztok. Az 1959-ben és 1960-ban erőszakkal végrehajtott kollektivizálás során ugyanis egyes megyei pártbizottságokban értelmesebb pártfunkcionáriusok ültek, és fölhasználva a párt központi vezetőségéhez fűződő kapcsolataikat, valamint az akkor éppen defenzívában lévő paraszti lobby befolyását, el tudták érni, hogy megyéjükben a szövetkezetnek ezt a sajátos válfaját szervezzék meg. Elsősorban Bács megyére gondolok, ahol ez a forma uralkodó. Éppen ezért e a megyében a leggazdagabbak a parasztok az országban. Nos, a hivatalos statisztika szerint a szakszövetkezetek az állami szektorhoz tartoznak, a valóságban azonban a magánszektorhoz. (Egyeseket talán megzavar az, hogy a szövetkezeteket is az állami szektorhoz sorolom, a jelenlegi magyar valóságot figyelembe véve azonban ez az egyedül helyes eljárás.) A szakszövetkezetek tagjaira is érvényes az, amit a kisiparosokról és az egyénileg gazdálkodó parasztokról elmondottam : gazdasági tevékenységeik egy részét bejelentik az államnak, más részét eltitkolják. Hivatalosan tehát az állami szektor részei, valóságosan a magánszektorhoz sorolhatók, a nyilvántartás szempontjából nézve pedig tevékenységük egy része az első, más része a második gazdaság keretébe tartozik.

További példának említhetném a gyári munkások birtokában lévő mezőgazdasági kisüzemeket. Az egyik

megkülönböztetés szempontjából a magánszektor, vagyis a második gazdaság részei, a nyilvántartás szempontjából tevékenységük bejelentett része az első, eltitkolt része a második gazdaság keretébe tartozik.

Rejtett tevékenységek azonban nemcsak a magánszektor keretében találhatók, hanem az állami szektorban is, méghozzá jelentős arányban. Egy jól működő termelőszövetkezet elnöke pl. a szövetkezet termelésének nagy átlagban mintegy harmadát titkolja el. A nyilvántartás szempontját alkalmazva tehát gazdaságának nagyobb része az első, kisebb része pedig a második gazdasághoz tartozik.

Utolsó példának említem az engedély nélküli magánipart, vagy ingatlanok, lakások engedély nélküli bérbe adását. Az ilyen eljárások mindkét szempontból teljességgel a második gazdaság keretébe tartoznak.

Mint említettem, előadásomban mindkét szempontot alkalmazom, alapvetőnek azonban az állami és a magánszektor megkülönböztetését tartom. A magánszektor szerepét és jelentőségét vizsgálva, kezdem a mezőgazdasággal.¹

A mezőgazdasági magánüzemek négy csoportba sorolhatók: 1. a kollektivizálásból kimaradt egyéni parasztgazdaságok, 2. a már említett szakszövetkezetek, 3. a mezőgazdasági termelőszövetkezet tagjainak háztáji gazdaságai, 4. a gyári munkások és alkalmazottak tulajdonában levő kisüzemek. A továbbiakban azonban a négy csoport közül, technikai okokból, mellőzöm a másodikat, a szakszövetkezeteket.

A Központi Statisztikai Hivatal jelentései szerint Magyarországon 1 millió 700 ezer család foglalkozik kistermeléssel, s e családokhoz 5 millió 200 ezer személy tartozik, a teljes lakosságnak tehát kereken a fele. A családok megoszlása a családfők főfoglalkozása szerint: mezőgazdasági főfoglalkozású 32 %, munkás és kettős jövedelmű 55 %, szellemi foglalkozású 11 %. A mezőgazdasági kistermelés tehát megszűnt paraszti foglalko-

zás lenni. A feltűnő jelenség háttere természetesen az a körülmény, hogy nem olyan régen még Magyarország lakosságának fele tartozott a parasztsághoz.

A kisgazdaságokba befektetett munkamennyiség hivatalos jelentések szerint évi 2,7 milliárd munkaóra, ami megfelel 1 millió 350 ezer személy teljes munkaidejének. Ugyancsak KSH jelentésekből tudjuk, hogy a mező- és erdőgazdaságban „főállásban” 1 millió személy dolgozik. Ha a két számot összeadjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy a magyar mezőgazdaságban 2 millió 350 ezer kereső van, és hozzá kell tenni, teljes munkaidőben. E szám jelentőségét az adja meg, hogy ugyancsak hivatalos jelentések szerint az aktív keresők száma 1982-ben 5 millió volt.

Mennyi jut a teljes mezőgazdasági területből a magánszektorra?

Az ország megművelt területe kerekén 9 millió hektár. Ebből – a szakszövetkezeteket nem számítva – 775 ezer hektár, vagyis nem egészen 9 százalék jut a kisgazdaságokra.

Mekkora ezek részesedése a teljes mezőgazdasági termelésből?

A növénytermelés 40 % és az állattenyésztés 64 százaléka jut rájuk.

A magyar mezőgazdasági termelés értéke hivatalos adatokból kiszámítva 120 milliárd forint. Ugyancsak a hivatalos adatok alapján végzett számítások szerint ebből 62 milliárd forint jut a kisgazdaságokra.

Ezen a ponton érvényesíteni kell a második szempontot, tehát a nyilvántartott és nyilván nem tartott termelés közti megkülönböztetést. A 70-es évek első felében alkalmam volt kutatásokat végezni munkás és paraszti háztartásokban, valamint termelőszövetkezetekben. A legkülönbözőbb változatokkal találkoztam, de nagy átlagban az volt a tapasztalatom, hogy a termelőszövetkezetek termelésüknek mintegy harmadát, a kisgazdaságok pedig mintegy 60 százalékát titkolják el. E megfi-

gyelésekből kiindulva azt kell tehát mondani, hogy a kiskgazdaságok termelésének értéke 155 milliárd, a nagygazdaságoké 87 milliárd forint, a magyar mezőgazdaság tehát nem 120, hanem 240 milliárd forinttal járul hozzá a nemzeti jövedelemhez.

Önök most kételkedhetnek e becslések helyességében. Ám ha a józan eszükre hallgatnak, annyit bizonyosan elfogadnak, hogy a kiskgazdaságok évi termelésének értéke jóval több, mint a hivatalos statisztikai jelentésekből kiszámított 62 milliárd forint. Nos, itt van az ország viszonylagos gazdagságának legalább egyik fele.

Most áttérek az iparra, azon belül a lakásépítésre. 1982-ben 75.556 lakás épült az országban. Ebből 56.464, vagyis kerekén 75 százalék, magánereőből épült. Ez viszonylag új fejlemény, mert 1970 és 1980 között a lakásoknak „csak” 65 százaléka épült magánereőből. Az új fejleménynek az a magyarázata, hogy 1975 óta fokozatosan csökkent az állami ereőből épült lakások száma. 1975-ben még 38 ezer állami lakás épült, 1982-ben már csak 19 ezer, az 1975 évi számnak éppen a fele.

Egy lakás átlagos építési költsége, a Statisztikai Hivatal számításai szerint, 500 ezer forint. Az 56.464 lakás felépítésének költsége tehát 28 milliárd forint. Magánereőből. Vagyis ezt a pénzt a második gazdaságban keresték meg. Mert az bizonyos, hogy nem az elsőben.

Az említett lakások valóságos értéke azonban nem 500 ezer forint. A tapasztalat azt mutatja, hogy egy 500 ezer forint költséggel megépült lakás a beköltözés pillanatában 1 millióért adható tovább. Vagyis a magánereőből épült lakások értéke nem 28, hanem 56 milliárd forint. A hivatalosan kiszámított 500 ezer és a valóságos 1 millió közti különbség magyarázata egyfelől az a körülmény, hogy a KSH által kimutatott építési költségben nem szerepel a telek ára, másfelől pedig az, hogy a valóságos építési költségek jóval magasabbak a bevallottnál. Az építési költségek egy részét ugyanis el kell titkolni.

A családi házak legnagyobb részét munkások építik, illetve építtetik maguknak. Az építkezésben részt vesznek a családtagok és a rokonok. A munkának azonban igen nagy és nélkülözhetetlen részét végzik, kialakított munkabér fejében, építőipari dolgozók, természetesen az állami építőipar munkásai. Hétfőtől péntekig, vagy keddtől csütörtökig elvégzik hivatalos munkájukat az állami vállalatnál, a többi napon pedig feketepiaci munkabér fejében családi és társasházakat építenek.

A családi házak építését részben bankkölcsönből fedezik. A kölcsön összege a tényleges költségeknek csak egy részéhez elegendő, de a banknak a teljes költségvetést be kell mutatni. A bemutatott költségvetésben azonban nem szerepelhetnek feketepiaci munkabérek és nem szerepelhetnek feketepiaci anyagárak sem. Így tehát az építési költségek a nyilvántartottnál jóval magasabbak.

A társasházak nagy részét lakásépítő szövetkezetek építik fel, hasonló módon. Csupán annyi a különbség, hogy a családtagok ténylegesen elvégzett fizikai munkája e társasházak esetében elenyésző. A ténylegesen végzett munka csaknem teljes egészében bérmunka. Az építőipari szövetkezetek tevékenységét meghatározó szabályok miatt e bérmunka nagy részét el kell titkolni, nem bérmunkának kell feltüntetni, más részénél pedig a ténylegesen kifizetett béreknek csak ötödét lehet feltüntetni.

Hogyan viszonylanak ezek az említett értékek a magyar nemzeti jövedelemhez?

Hivatalos adatok szerint a magyar nemzeti jövedelem 1982-ben 676 milliárd forint volt. Már említettem, hogy ebből a 676 milliárd forintból 120 milliárd, vagyis 18 % jut a mezőgazdaságra. Most hozzáteszem, hogy 57 százalék, vagyis 390 milliárd forint jut az iparra és az építőiparra. Ezek a hivatalos adatok azonban félrevezetőek, többek között azért, mert az ipari termelés túl van értékelve bennük.

Jól tudjuk, hogy az ipari termékek egy része eladhatatlan. Ezeknek ára is benne szerepel a Statisztikai Hivatal által kiszámított nemzeti jövedelemben, holott értéktelenek.

Sokkal lényegesebb azonban az, hogy az ipari termékek magyar áron vannak számolva, s ezek az árak visszatükrözik a magas termelési költségeket, amelyek az elavult technológiából, a munka alacsony termelékenységéből és rossz szervezéséből, a fölösleges adminisztratív létszámokból és megannyi más tényezőből adódnak.

A termelt termékek értékét világpiaci áron kellene számolni. Ez azonban lehetetlen, mert ebben az esetben a magyar ipari termék isten tudja hány százalékát kellene eladhatatlannak minősíteni, s mint értéktelen terméket, az egészből levonni. A termékek minősége annyira különbözik a világpiaci termékekétől, hogy számításokat e tárgyban aligha lehet végezni.

Egy tapasztalatomra hivatkozom. 1969-ben, 1970-ben és 1971-ben a Gazdaságkutató Intézet megbízásából kutatást végeztem több magyar vállalatnál. Köztük volt a Csepel, az Ikarusz, a Chinoin. A kutatásnak része volt a vállalatok importja és exportja. Mindenütt azt tapasztaltam, hogy intelligens és fűrt agyú vállalati vezetők igen meg voltak elégedve, ha 80 forintból ki tudtak termelni egy dollárt. Így tehát azt kell gondolnom, hogy az a bizonyos 390 milliárd forint, a selejttől eltekintve is aligha lehet több 200-250 milliárdnál.

Vagyis valahogy úgy áll a helyzet, hogy a nemzeti jövedelem 676 milliárdos összegét egyfelől csökkenteni, másfelől növelni kell. Egyfelől csökkenteni, mintegy 200 milliárd forinttal, figyelembe véve az ipari termelés túlértékelését, másfelől növelni ugyanannyival, figyelembe véve a rejtett termelés értékét.

Ezek szerint a mai Magyarországon a rejtett termelés adná a nemzeti termelés 25-30 százalékát. Ezt a becslésemet még egy kutatási megfigyeléssel tudom alátá-

masztani. Munkatársaimmal együtt sok éven át készítettem mélyinterjúkat a lakosság legkülönbözőbb rétegei körében. A kutatás kiterjedt a családi jövedelem forrásaira is. Találkoztunk olyan családdal, amelynek a második gazdaságból egyáltalán nem volt jövedelme, és találkoztunk olyanokkal is, amelyeknek a második gazdaságból származó jövedelme három-négy-ötszörösen múlta fölül a hivatalos jövedelmet. Nagy átlagban azt tapasztaltuk, hogy a lakossági jövedelmek fele származott az első, és másik fele a második gazdaságból.

Nos, a két megfigyelés egymást támogatja. A lakossági jövedelem ugyanis nem azonos a bruttó nemzeti termékkel. Ha a lakossági jövedelmek fele származik a második gazdaságból, akkor a bruttó nemzeti terméknek mintegy harmada származik onnan.

A mondottakból az következik, hogy a magyar gazdaság vegyes gazdaság. Hozzá kell tennem, hogy sajátos típusú vegyes gazdaság. Vegyes gazdaságon általában olyan gazdaságot értenek, amelyben nagy szerepet játszik az állami szektor és a kapitalista szektor. Magyarországon nincs kapitalista szektor, hanem csak kisárutermelő szektor van. Kisárutermelőből viszont több van, mint bárhol a fejlett és kevésbé fejlett világban, akár a nyugati, akár a keleti felén. Mert a lakosság nagyobbik fele kisárutermelő.

További speciális vonás, hogy ugyanezek a kisárutermelők bérezett dolgozók is. Kisiparos, egyéni gazda, tehát olyan önálló, aki sehol sincs alkalmazásban, összesen 126 ezer van az országban. Azt viszont már láttuk, hogy csak a mezőgazdaságban két-kétmillió háromszáz-ezer olyan személy van, aki alkalmazott is, kisárutermelő is.

Magától értetődik, hogy a második gazdaságban használnak tőkét is. Vegyük példának azt a munkást, aki sok éven át egy nagy magyar gyárban dolgozott szakmunkásként. Aztán kilépett és egy budapesti termelőszövetkezetben néhány társával munkacsoportot alapított.

Megvették a gyár kiselejtezett gépeit olcsó áron. Ezek a gépeken most a gyárnak dolgoznak, de úgy, hogy a piacon kialakult árért adják el termékeiket. Ezek a gépek a szövetkezet tőkéjének részei.

Más eset jön létre akkor, amikor nem vásárolják meg, hanem kibérelik a gépeket. Ugyanis nem kiselejtezett, hanem modern gépeken dolgoznak.

Egy harmadik esetben a modern gépek bennmaradnak a modern gyárban (már amennyire modern), és a gyár technikusa és munkásai „gazdasági munkaközösséget” alkotva dolgoznak a gépeken, amely esetben nincs többről szó, mint kialakult magasabb munkabérekről.²

Jól látható tehát, hogy magántulajdonba csak jelentéktelenül kis tőkék kerülhetnek.

Tehát az csak félig magánszektor.

Félig magán, mert a felhasznált tőke csak jelentéktelen részben került magántulajdonba, lényegében állami tulajdon maradt. Félig magán, mert résztvevőinek döntő többsége megmaradt állami alkalmazottnak, és csak félidőben állami magánvállalkozó.

Nincs is arra kilátás, hogy nagyszámú ember váljék önállóvá. Ezzel ugyanis elvesztenék biztonságukat. Jól tudja mindenki, hogy a gazdaságpolitika néhány évenként éles fordulatokat ír le.

Teljesen önállóvá válni túlságosan nyaktörő dolog. De ami a legfontosabb, nincs tőkéjük. Tőke nélkül az önálló nem igazán önálló. Inkább csak olyanok, mint valamikor a részes bérlők.

A magánszemélyek által alakított gazdasági munkaközösségek, valamint a kisszövetkezetek és általában mindazok, akik a teljes önállóságot vállalják, három forrásból juthatnának tőkéhez. Az egyik lehetőséget legendának kell nevezni. Elindulnak úgyszólván semmivel, keresnek, befektetnek, újból keresnek és újból befektetnek, és végül tőkeerős vállalkozókká válnak. Ez a lehetőség azért legendás, mert megvalósulásához az ország más állapotára, más légkörére lenne szükség.

Legendás a második lehetőség is, ez t.i. abból állna, hogy nyugati tőkék társulnának be magyar kisvállalkozásba. Ugyanazért legendás, mint az előbbi. A nyugati tőkés megszokta, hogy profitjával azt csinálhat, amit akar, hogy pénzét tetszése szerint válthatja át bármilyen pénznemre, hogy szabadon mozoghat. Magyarországon erre nincs módja. Ennél is fontosabb az ország egész állapota és légköre, amely ezt a lehetőséget is gyakorlatilag irreálissá teszi.

Valamivel reálisabbnak látszik a harmadik lehetőség, t.i. az, hogy nagyvállalatok engedik át tőkéjük egy részét kisvállalatoknak. E lehetőség realizálásához is strukturális változásoknak kellene végbemenniök, és erre egyelőre nincsenek biztató jelek.

A döntő a tulajdon kérdése. Az ország polgárosodni, civilizálódni akar. Ezen mindenekelőtt azt értik az emberek, hogy komfortos életet akarnak élni, ugyanúgy, mint a nyugati országok lakói. Ehhez azonban tulajdon kell. Ahol nincs tulajdon, nincs polgárosodott élet sem.

A polgárosodás természetesen többet jelent a komfortos életnél. Azt is jelenti, és mindenekelőtt azt jelenti, hogy az ember nincs kiszolgáltatva. És nem tűri, hogy ki legyen szolgáltatva. De ehhez is kell a tulajdon. Hogy minél több embernek legyen tulajdona.

Sehol a világon nem állítható vissza a kapitalizmus, ahol már egyszer radikálisan felszámolták, így Magyarországon sem. Amit viszont létrehoztak helyette, a végső lehetetlenülés állapotába jutott. Elpazarolták az erőforrásokat, amelyek kezdetben kimeríthetetlennek látszottak. Már a hatvanas években kezdtek kimerülni a szovjet tábor nyersanyag- és energiatartalékai,³ a hetvenes-nyolcvanas évekre pedig hiányuk égetővé vált. A hatvanas évek közepére elfogyott Magyarországon a munkaerő is, holott a rendszer első éveiben a munkaerőtartalékok kimeríthetetlennek látszottak.⁴

Az erőforrások kimerüléséből származó lehetetlenülés tehát már a hatvanas évek közepére beállt, s erre

készült válasznak a 68-as reform. Alig vezették be azonban, a prágai bevonulás miatt máris visszakoyniok kellett. Így a kitűzött célok egyikét sem tudták megvalósítani: az állami vállalatok nem váltak önállóvá, az ipar nem vált exportképesé, a piac erői akkor sem és most sem szabályozzák az állami szektor működését. De létrejött valami, amit nem tűztek ki célul, aminek megvalósulására nem is gondoltak: a második gazdaság.

1972-ben azt a keveset is visszavonták a reformból, amit bevezettek. De 1973-ban a détente és a nyugati szabad tőkék megszorodása miatt megjelentek a nyugati kölcsönök. A hetvenes éveket az jellemezte, hogy miután az országon és a blokkon belül mindent elpazaroltak, most a külföldi kölcsönöket pazarolták el. Csak ezeknek a kölcsönöknek a segítségével volt lehetséges, hogy nagyszabású beruházásokat hajtsanak végre, de az is, hogy a lakosságot fogyasztási cikkekkel ellássák.

Aztán a külföldi kölcsönök is elfogytak, és esedékessé vált az adósságok visszafizetése. A tartalékok elpazarlása miatt Magyarország a gazdasági élet egyszerű fenntartásához szükséges minimális beruházásokat sem tudja erejéből fedezni. Ránehezedik az a pazarlás is, amit közlekedésben, lakásban, iskola- és egészségügyben műveltek. Nem építették tovább a vasúthálózatot, és az örököltet sem tartották rendben. Kevés a vonat, lassúak, késnek, zsúfoltak; a teherszállítás lassú és megbízhatatlan. Kevés kórházat építettek és nem szerelték föl a meglevőket. Hivatalos felmérések szerint a kórházi épületek egyötöde teljes szanálásra, további egyharmada rekonstrukcióra és felújításra szorul; ennek pénzköltsége 41 milliárd Ft lenne, az erre szánt évi összeg húszszorosa. Tantermet is keveset építettek; az oktatás ellátottsága és színvonala még rosszabb, mint az egészségügyé. Az adósság tehát minden területen felhalmozódott.

Talán az eddigieknél is fontosabb az, hogy új tárgyat, eszközt, eljárást, technikát, módszert, valamit, ami

hasznos, kívánatos vagy értékes, a kelet-európai rendszerek nem tudnak létrehozni. Ezek nyugatról jönnek be a kelet-európai országokba, import vagy másolás útján.

A kapitalizmushoz már nem térhetnek vissza, a szocializmus viszont jelenlegi formájában nem folytatható tovább. A fennmaradás életparancsa diktálja tehát, hogy újfajta gazdasági és társadalmi rendszert hozzanak létre.

A magyarok 1956-ban, a csehek 1968-ban, a lengyelek 1956-ban és 1980-ban világosan fogalmazták meg elképzeléseiket az új társadalomról. A közösségi élet síkján a parlamentarizmust az önkormányzattal akarták egyesíteni, a gazdasági életben az állami, a szövetkezeti és a magánszektor egyenrangú egymásmellettségét kívánták, oly módon, hogy az állami szektorban a dolgozók öngazgatása uralkodjék, ami úgy is fogalmazható : az állami szektort is szövetkezetté óhajtották átalakítani.⁵

A magyarok forradalmuk leverése után más útra kényszerültek. Ezen az úton az múlt húsz évben olyan változásokat valósítottak meg az országban – természetesen elsősorban a második gazdaságra gondolok –, amelyeket senki sem sejtethetett előre. Semmi sem zárja ki, hogy a következő húsz évben ugyanilyen vagy még nagyobb mérvű változások következzenek be. Nem láthatjuk előre, hogy mit fognak cselekedni az emberek. Egyet tehetünk : idejében észlelhetjük a változásokat.

JEGYZETEK

1) Elsősorban a KSH jelentéseit használom fel, továbbá Gábor István - Galasi Péter *A második gazdaságról* című, 1981-ben megjelent alapvető munkáját, végül Kornai János írását „A gazdasági reform helyzetéről” a *Gazdaság* 1982. évi 3. számában. Megemlítem még Cseres Zsuzsa 1981-ben megjelent könyvét *A mezőgazdasági kistermelés termelőerői* címmel.

2) 1982. január 1-én kormányrendeletek jelentek meg, amelyek az új gazdasági szervezetek megalakulását tették lehe-

tővé. Ezek rendre: 1. Kisvállalatok (1982-ben négy ilyen jött létre); 2. Állami vállalatok által létrehozott leányvállalatok (számuk 1982 végén 26); 3. Kiszövetkezetek, legfeljebb 100 taggal (számuk 145); 4. Szövetkezetek által létrehozott szakcsoportok, 5-15 fővel (477); 5. Általánydíjasok (3230); 6. Vállalati gazdasági munkaközösségek (számuk 2775); 7. Magánszemélyek által alakított gazdasági munkaközösségek (számuk 2341, taglétszámuk 11.145).

3) Csikós-Nagy Béla, a Magyar Anyag- és Árhivatal elnöke írja a párt folyóirata, a *Társadalmi Szemle* 1983 februári számában, hogy Magyarország nemzeti jövedelme a hatvanas évek közepéig azért növekedhetett évi 4-6 %-kal, mert a Szovjetunió ebben az időben egyre több energiát és nyersanyagot termelt és ezeket olcsón bocsájtotta rendelkezésre. Ennek megfelelően 1945 és 1965 között Mo. elsősorban a kelet-európai blokk országaival kereskedett, s létrejöttétől kezdve a KGST szabta meg, hogy mit termeljen. De már 20 éve annak – folytatja tovább Csikós-Nagy – hogy a blokk országaiban energia és nyersanyag nem áll korlátlanul rendelkezésre. Energiát még tud vásárolni Mo. a KGST-n belül, azt is egyre drágábban, ipari nyersanyagokban azonban már a világpiacra van utalva. Így tehát exportálnia is a világpiacra kell, ott pedig mások a követelmények. A világpiactól való függés a termelési szerkezet átalakítására kényszerít, s Csikós-Nagy határozottan leszögezi, hogy az energia- és nyersanyagtartalékok fokozatos kimerülése volt az egyik döntő kényszerítő tényező, amelynek hatására a magyar vezetés a hatvanas évek közepén reformra határozta el magát.

4). Fent idézett cikkében Csikós-Nagy Béla a munkaerő-tartalékok kimerülését említi a másik reformra kényszerítő tényezőnek.

5) Könnyen lehet, hogy ha külső erő el nem gáncsolja ezeket a törekvéseket, a tervek egy részéről a megvalósítás során le kellett volna mondani. A vállalati önigazgatást például a legtöbb közgazda megvalósíthatatlan álomnak véli. A magyar politikai filozófus, Bibó István azt vetette ezzel szembe, hogy ugyanilyen megvalósíthatatlan álomnak vélték a 18. században a vallásszabadságot is.